

ÖRMÉNY VÁROSÉPÍTÉSZE ERDÉLYBEN¹

Tamáška Máté

Célkitűzés

Az erdélyi örménység identitása közismert a magyar történetírásban. Mint ahogyan az örménység városépítészeti teljesítménye is, mindenekelőtt a 18. századi új „barokk városként” számon tartott Szamosújvár.² Ugyanakkor azt is látni kell, hogy ez a közismert örménykép legnagyobb részét a 19. század végének erősen romantikus armenizmus mozgalmából eredeztethető.³ Az armenizmus sugallta örménykép kritikai újrafogalmazása kapcsán a legutóbbi egy-két évtizedben több alapvető történeti munka jelent meg az örménység számáról⁴, vallási betagozódásáról⁵, művészettörténeti teljesítményéről⁶, valamint általában az örménység fogalmáról, identitásról⁷. Külön is ki kell emelni Kovács Bálint munkásságát, aki saját kutatásai mellett tanulmánykötetek sorát gondozta⁸, megalapította a PPKE Armenológiai

¹ A doktori értekezés eredeti megjelenése: TAMÁSKA Máté (2020): Örmény városépítészet Erdélyben. L'Harmattan – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. (Studia Armenologica Hungarica 2.) 194 p.

² Lásd pl. Ács Zoltán (1984): Nemzetiségek a történeti Magyarországon. Budapest. / MÁTÉ Zsolt (2006): Történeti településeink értékvédelme. BME (egyetemi jegyzet), Budapest.

³ Néhány jellemző munka: SZONGOTT Kristóf (1893): Szamosújvár, a magyar-örmény metropolisz írásban és képekben. Szamosújvár. / UŐ (1901–1903): A magyar örmény metropolisz, 1–3. kötet. Szamosújvár. / ÁVEDIK Lukács (1896): Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája. Szamosújvár (reprint 2004).

⁴ Többek között: PÁL Judit (1996): Az örmények a Székelyföld gazdasági életében a 19. század közepéig. In Lipták Dorottya, Ring Éva (szerk.): Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák. Budapest. 35–50. / UŐ (1997): Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. Erdélyi Múzeum, LIX. évf. 1–2. sz. 104–120. / UŐ (1999): Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. In L. Balogh Béni (szerk.): Kötődések Erdélyhez. Tatabánya. 64–73.

⁵ NAGY Kornél (2012): Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715). Budapest.

⁶ PÁL Emese (2013): The Sacral Art of Transylvanian-Armenians. In Kovács Bálint, Pál Emese: Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin. Budapest. 73–84. / POP, Virgil (2002): Armenopolis – oraș baroc. Cluj-Napoca.

⁷ KALI Kinga (2008): Vasárnapi örmények – valami a pozicionális identitásról (antropológiai tanulmány). In Sas Péter (szerk.): Örmények. Magyar írók novellái az örmény emberről. Noran Kiadó, Budapest. 511–532.

⁸ Többek között: KOVÁCS, Bálint – TACHJIAN, Vahé (szerk.) (2021): Inspiration of God. The One-and-An-Half Millennia of the Armenian Bible and Religious Practice. Leipzig. / GANJALYAN, Tamara – KOVÁCS, Bálint – TROEBST, Stefan (szerk.) (2021): Armenier im östlichen Europa (15-19. Jahrhundert): eine Anthologie. Wien, Köln, Weimar. / ŐZE Sándor – KOVÁCS Bálint (szerk.) (2007): Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében I-II., Piliscsaba.

Tanszékét, illetve aktívan képviseli az erdélyi kutatásokat a nemzetközi tudományos életben. Ebbe a kritikai újraértelmezésbe illeszkedik a négy, valamiképpen örménynek nevezhető település, Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz (utóbbi falu) városképeinek történeti építészet-szociológiai vizsgálata is.

A történeti építészet-szociológiai vizsgálat alaptézise, hogy a városkép kulturális jelenség, amelyben a lakók identitása, életmódja összegződik.⁹ Mint ilyen, egyszerre produktuma és befolyásolója is a társadalmi folyamatoknak. Társadalmi folyamaton a doktori műként beadott könyv elsősorban egy nemzetiségi integrációs, illetve asszimilációs folyamatot ért a 17. századi betelepüléstől 1920-ig. Az írás legfontosabb fogalmai tehát szociológiai jellegűek („kölcsonhatás”, „mintakövetés”, „asszimiláció”), miközben vizsgálati egységei építészet-morfológiai tények (a városok fekvése, alaprajza, telekrendszere, az épületek formája és díszítettsége). Az alapkérdés, vajon az erdélyi örmény városépítészetben – a meglehetősen eltérő formai megoldások ellenére is – felfedezhető-e valamilyen kulturális, nemzeti-etnikai magyarázóelv, amely ezeket a városképeket „örmény örökségként” definiálhatja? Munkám így egyszerre történeti és módszertani: történeti, mivel (elsőként a szakirodalomban) az erdélyi örmény városok építéstörténetének összehasonlító elemzésére vállalkozott, de módszertani is, mert az építészet társadalomtörténeti értelmezését adja.

Korábbi kutatások

A négy település közül Szamosújvár építészetéről rendelkezünk a legrészletesebb ismeretekkel. A kolozsvári művészettörténeti iskola (Entz Géza, B. Nagy Margit)¹⁰ és a műemlékvédelmi munkákat koordináló építész nemzedékek (a hetvenes-nyolcvanas években Miklósi-Sikes Csaba, napjainkban Virgil Pop körül)¹¹ elvégezték a történeti település kataszteri felmérését, házainak tipológiai vizsgálatát. A barokk, illetve rokokó településkép kapcsán két alapvető kérdés maradt nyitva: az első az építetők motivációja, a második a 19. század végének modernizációja, annak városképi lenyomata.

---

⁹ PI. SOJA, Edward W. (1988): *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London–New York. / KOSTOF, Spiro (1991): *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*. London. / TAMÁSKA Máté (2020): Gondolatok az építészet-szociológia és a szociológia viszonyáról. *Szociológiai Szemle*, 30 évf. 1. sz. 4–20.

¹⁰ ENTZ Géza (1944): *Szolnok-Doboka műemlékei*. In Szabó T. Attila (szerk.): *Szolnok-Doboka magyarsága*. Dés–Kolozsvár. / B. NAGY Margit (1970): *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest.

¹¹ SÓVÁGÓ, János – MIKLÓSI-SIKES, Csaba (1977): *Studiu de Sistematizare pentru punerea în valoare a zonelor rezervațiilor de arhitectură și a monumentelor de arhitectură Gherla*. Cluj-Napoca. / MIKLÓSI-SIKES Csaba (2001): *Örmény kutatások Erdélyben az 1980-as években*. In Issekutz Sarolta (szerk.): *A 300 éves örmény szertartású római katolikus egyház és közösségei Magyarhonban régen és ma című konferencia*. Budapest. 127–134. / POP, Virgil (1997): *Armenopolis – oraș baroc*. Teză de doctorat. Institutul de Arhitectură „Ion Mincu”, București.

Gyergyószentmiklóson kevesebb építéstörténeti adat állt rendelkezésemre¹², ugyanakkor viszonylag részletes helytörténeti irodalom segítette a munkát a székely településrendről.¹³ Hasonló a helyzet Csíkszépvízen is, bár az itt fellelhető helytörténeti munkák jóval töredékesebbek.¹⁴ Erzsébetvárosban az elmúlt évtizedek száz örökségre koncentráló vizsgálatai nyomán született meg az első építészettörténeti munka.¹⁵

A szakirodalmak alapján elmondhatjuk, hogy az örmény építészet kutatói mind ez idáig kevés figyelmet szenteltek az összehasonlíthatóság kérdéskörének. Ennek oka, hogy építészeti szempontból rendkívül heterogén örökséget látunk magunk előtt, ami meglehetősen nehézé teszi az örmény építészet formai definícióját. Ugyanakkor abban minden szerző egyetért, hogy az örménység jelenléte nélkül egyik városkép sem születhetett volna meg.

Ahhoz, hogy az örmény városképet ne csupán formai jegyekkel, hanem társadalomtörténeti forrásként értelmezzük, szükséges volt az elmúlt időszak armenológiai irodalmának áttekintése is. A dolgozat szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt Pál Judit munkássága, aki Walter Zenner *middleman minority* (közvetítő kisebbség) fogalmát adaptálva értelmezte az örmény társadalom erdélyi évszázadait.¹⁶ Az örménység eszerint az erdélyi társadalomban alulreprezentált kereskedelmi funkciókat látott el, főként a keleti régiókkal tartva kapcsolatot. Az örménység beilleszkedését számos konfliktus, hatalmi harc kísérte, amely csak a 19. század második felére került nyugvópontra, nagyrészt az ekkorra lezajlott asszimilációval párhuzamosan.

A társadalomtörténeti kutatások alapján lehetett megfogalmazni a vizsgálatot meghatározó integrációs modellt. Eszerint az örménység első korszaka a megtelepülés, illetve a diaszpóra lét a 17. század végétől a 18. század közepéig. Ennek az időszaknak az eredménye a négy kolónia helyének megszilárdulása. A második a rendi korszak, az örmény városépítészet aranykora. A nagyjából egy évszázados periódus szimbolikus lezárása az 1848/49-es szabadságharc. Ebben az időszakban az örménység önálló rendi kiváltságokat szerez, a települések arculatát meghatározó módon alakítja, formálja. A harmadik időszak a teljes asszimiláció, illetve az erre válaszul megszülető armenizmus mozgalom. Az örmény városképek a 19. század második felében egyre inkább hasonulnak a korabeli erdélyi városok átlagához.

---

¹² KÖLLŐ Miklós (2006): A gyergyószentmiklósi főtér homlokzatának állagvizsgálata. Államvizsgadolgozat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem-Filozófia Kar – Transylvania Trust Alapítvány, Kolozsvár.

¹³ PI. TARISZNYÁS Márton (1982): Gyergyó történeti néprajza. Tíz tanulmány. Bukarest.

¹⁴ BOGOS Ernő (2010): Documentație de clasare a ansamblului bisericii armene. Csíkszépvíz önkormányzati hivatalának megbízásából. / BOGOS Mária (1997): A szépvízi örmény közösség. Budapest.

¹⁵ POSTĂVARU, Iozefina (2011): „Orașul Dumbrăveni, jud. Sibiu. Un sit urban istoric neprotejat.” Monumentul, Ediția XI. 237–260.

¹⁶ PÁL Judit (2005): Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei / Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province. Cluj-Napoca.

Források

A történeti építésztársadalom sajátossága, hogy adatgyűjtése a műemléki topográfia szemléletmódjához áll közel, tehát forrásanyaga maga a városkép, miközben kérdésfelvetései jellemzően társadalomtörténetiek. Ebből kiindulva a következő adatfelvételi lépésekre került sor:

1. Fotódokumentációval kísért karaktervizsgálat: A négy településről részletes fotódokumentációt készítettem, a terepnapló pedig rögzítette a fontosabb karaktervonásokat, szerkezeti elemeket és azok kapcsolatait.

2. Épületdokumentáció: A terepi bejárások részeként településenként 7-8 épületről készült részletes adatfelvétel, amely az alaprajzi struktúrákat, a külső szemmel is megfigyelhető átépítési fázisokat rögzítette. Emellett a lakók tudását is igyekeztem felhasználni.

3. Archiv térképek, építészeti tervek: A helyszíni adatfelvétel harmadik elemét a helyi levéltárak, múzeumok jelentették, amelyek közül a Szamosújvári Örmény Katolikus Gyűjtőlevéltár és a gyergyószentmiklósi Tarisznyás Márton Múzeum gyűjteménye volt a legértékesebb. Számos archiv építészeti terv, városrendezési dokumentáció került elő. A műemléki felmérések anyagait rendszerint maguktól a felmérést végző szakemberektől szerezhettem be. A Magyar Nemzeti Levéltár tervgyűjteményében szintén fellelhető volt néhány korai várostérkép.

4. Archiv fotódokumentumok. Külön forrásanyagként kezeltem a történeti fotókat, mindenekelőtt a képeslapokat. Ezek részben a helyi gyűjteményekben, részben helytörténetesek magángyűjteményeiben, részben az interneten találhatók.

Az összegyűjtött forrásanyagok alapján időben visszafelé haladva, tehát a mai településképi, telekszerkezeti állapotokból kiindulva lehetett rekonstruálni a városszerkezet átalakulásait, a kiemelt műemléki objektumokat, illetve a lakóházakhoz, magántelkekhez kapcsolódó építészeti rétegeket.¹⁷

A vizsgálat követi a településképi felmérések munkamódszerének léptékeit – a településföldrajzi adottságoktól, a településszerkezeten, telekrendszeren át – az egyedi (szakrális emlékek, középületek) és a tematikus (jellemzően lakóházak) morfológiai jegyeit bemutatva.¹⁸ Az analitikus rész lezárásaként a 20. század elejének örmény városképeit, azok szemiotikai összefüggéseit mutatja be a doktori mű. A településképi felmérésekhez képest azonban nagy különbség, hogy a feltárt építészeti jegyeket társadalomtörténeti forrásokként kezeltem, olyan forrásokként, amelyek az örmény identitás változásairól tudósítanak. Utóbbiból következett, hogy a kötet első fejezete az örménység fogalmát mutatja be.

---

¹⁷ A módszerről lásd részletesen a szerző korábbi kötetét: TAMÁSKA Máté (2013): Kassa-vidék településképei. Pozsony.

¹⁸ Az építészetmorfológiai vizsgálathoz lásd: MEGGYESI Tamás (2009): Városépítészeti alaktan. Budapest.

Az örménység fogalmáról

Az örménység fogalmi lehatárolása korántsem egyszerű, hiszen egy történetileg változó, a rendi különállástól a nemzeti-etnikai származáscsoportig tartó folyamattal állunk szemben. Pál Judit már idézett kutatásai foglalták össze, hogy az Erdélybe betelepülő örmények integrációja a 17. században elsősorban a rendi kiváltságok megszerzésére koncentrált. Ez a törekvés hozta létre a területileg többé-kevésbé zárt örmény kolóniákat a Székelyföldön és a területileg is önálló örmény városokat a volt fejedelmi birtokokon. A rendi korszak tekinthető az örménység „fénykorának”, amikor is kereskedelmi aktivitása jelentős vagyoni jólétet biztosított számára. A rendi kiváltságok megszerzésével párhuzamosan azonban felgyorsultak az asszimilációs folyamatok. Az örmény elit egy része elhagyta a városokat és – bekapcsolódva a dél-alföldi gabonakonjunktúrába – életmódja egyre inkább a magyar nemesi rétegekéhez igazodott.

Szintén Pál Judit idézett munkái hoztak újabb eredményeket az örménység számát illetően. Az örménység a 18. század elején még csak mintegy kétezer fős mikrotársadalmat alkotott, egy évszázad múlva elérte a nyolcezeret, majd az asszimiláció és az elvándorlás miatt csökkenésbe kezdett, felszívódása az erdélyi magyar társadalomba megállíthatatlannak tűnt. Ebben a közegben született meg a 19. század végének armenizmus mozgalma, amely az örményeknek egy sajátos származástudatra koncentráló identitást kínált, hangsúlyozva az örménység kiváltságát, kulturális és civilizációs teljesítményét. Ez az örménykép felfelé torzított, magát egy polgári-nemesi réteggént, illetve annak leszármazottjaként definiálta, nem foglalkozva a népi, paraszti vagy kézműves rétegekbe beolvadt örményekkel.¹⁹ Kötetünk szempontjából rendkívül fontos, hogy az armenizmus az erdélyi örményeket „városépítő” nemzetként prezentálja. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a 19. századi armenizmus inkább toposzokkal (lásd pl. szent városok: Ani és Szamosújvár emlékezet párhuzamai²⁰), mintsem tényleges építészeti kérdésekkel foglalkozott. Olyannyira, hogy a később oly fontossá váló „örmény barokk” építészet emlékeire alig figyelt fel.

Az örmény „főváros”: Szamosújvár

Mivel Szamosújvár építészeti öröksége a legjobban kutatott, illetve kimondva, kimondatlanul ezt tekintik az „örménység fővárosának”, az összehasonlítás első lépéseként mindenképpen indokolt volt annak külön bemutatása. Szamosújvár alapítását egy hosszabb diaszpóra időszak előzte meg, amely során Erdély számos településén éltek örmények. A legjelentősebb kolónia Besztercén élt, ahonnan azonban a 18. század elején kitiltották az örményeket. Szamosújvár tervezett alaprajzában, főként pedig főterének méretében felfedezhető Beszterce hatása is.

---

¹⁹ KALI 2008, i. m. 7.

²⁰ KOVÁCS, Bálint (2015): Ursprungsimaginationen. Die Armenische Hauptstadt Ani als lieu du mémoire. In Dietmar Müller, Adamantios Skordos (szerk.): Leipziger Zugänge zur rechtlichen, politischen und kulturellen Verflechtungsgeschichte Ostmitteleuropas. Leipzig. 253–262.

Szamosújvár új város, legalábbis abban az értelemben, hogy az örmény várost a kamarai birtok egy korábban be nem épített részén mérték ki. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a korábbi váraljai településrész nem szűnt meg, csak egy évszázadon át külön életet élt. Az örmény város első ismert, 1720-ra datálható alaprajzán egy szabályos, tervezett várost látunk.²¹ Ugyanakkor a részletes, a későbbi kataszteri térképek alapján végzett telekcsoporthoz vizsgálataik eredményeként arra lehetett következtetni, hogy a város nem egyszerre épült ki: a főtéren körüli szabályos telekkimérésektől távolodva megfigyelhető a telkek méretének csökkenése, formáinak esetlegessége. A tervezett és a nőtt városkép keveredése érződik magán a főtéren is. Az 1720-as térképen még egy barokk püspöki város mintázata sejlik fel, amely ha megvalósul, alkalmas lett volna az örmény püspökség székhelyének. A 18. században létrejött városkép azonban sokkal inkább emlékeztet a középkori település városok térprogramjára, ahol a templom a polgárházak gyűrűjéből emelkedik ki, a téren pedig a templomépítő polgárság önkormányzatiságát és gazdasági alapját kifejező városháza, valamint a kereskedelmi csarnok is helyet kapott. A rendi korszak alaprajzi vizsgálatának összegzéseként azt mondhatjuk, hogy az „új város” ideája az építkezések során jelentősen módosult, és a lokális városépítészeti (főként szász) hagyományokkal keveredett.

Rátérve az épületek elemzésére, mindenekelőtt látni kell, hogy az örmény barokk kiemelkedő művészeti minőséget mutat, amelynek gyökerei Erdélyen túlra mutatnak. Az osztrák és dél-morva területekről (részben Kolozsváron át) érkezett barokk hatások megfeleltethetőek a korabeli örménység gazdasági aktivitásával, amely erős, Bécsig érő szálakat mozgatott.²² Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az örménység elsősorban nem építőként, hanem megrendelőként alakította városát, a korszak neves építőmestereit foglalkoztatva. A szamosújvári barokk tehát elsősorban adaptált stílus. Örmény sajátossága mindenekelőtt arányainak ellentmondásaiban figyelhető meg. Közben az épületeinek többsége földszintes maradt, a díszítések a korabeli kastélyokat és városi palotákat idézték. Ha mindezt a mintakövetés logikája mentén kívánjuk értelmezni, azt mondhatjuk, hogy a szamosújvári barokk főbb tömegében követte a helyi tradíciókat (kiegészítve azt sajátos igényeivel, mint pl. a raktározást szolgáló pincék és tágas padlásteretek), miközben a homlokzatokon a kereskedelmi kapcsolataiból következő, a kései barokk stílus magterületeivel közvetlenül érintkező hatásokat mutatott.

A harmadik, az asszimiláció korának városképe kapcsán jelentkező változások mélységét jól jelzi, hogy az alapvető alaprajzi változásokat is hozott. A korábbi főteret szerkezet kitágult, főutcássá vált, összenőve a 19. század közepéig külön életet élő váraljai településrészrel. A városkép egészére jellemző módon megerősödtek a rurális vonások, illetve az egykori örmény városmagon belül egyre hangsúlyosabban jelent meg a nem örmény lakosság. A felekezeten is heterogén lakosság templomai az Erdélyre általában is jellemző, szakrális hangsúlyokban gazdag városképet hoztak létre. A város kereskedelmi jelentősége csökkent, ugyanakkor fontos, Budapesthez kötődő közigazgatási és oktatási funkciókat kapott. A főgimnázium és a laktanya épülettömbje ennek megfelelően fővárosi léptékeket képviselt. Megindult a lakóházak átépítése is, de mivel ezek mögött jellemzően helyi igények és

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár: „Szamos-Ujvár” S 84 – Nr. 87, 1720 körül.

²² MIKLÓSI-SIKES 2001, i. m. 11. / B. NAGY 1970, i. m. 10.

lehetőségek álltak, az átépítés telekről telekre, az eredeti telekkiosztás határait megtartva haladt. Az örmény barokkal (rokokóval) ellentétben, amelynek importált díszei a városképben markáns, idővel „örményként” érzékelhető jegyeket hozott létre, a 19. századi Szamosújvár építésze az asszimiláció logikája mentén igazodott a korszak kisvárosoknak megfelelő általános építészeti nivójához.

Végül fontos megjegyezni, hogy az asszimiláció ellenében megfogalmazódó armenizmus nem hirdetett építészeti programot, sőt a barokk városképet sem tekintette értékes örökségnek, a régi épületállomány bontását és korszerűsítését a haladás velejárójának tekintette.²³ Az örmény barokk értékeire jóval később, majd csak a 20. század közepének művészettörténelmi kutatási hívják fel a figyelmet.

Város és vidéke változó kapcsolatai

A következőkben Szamosújvár példájára is vissza-visszautalva elsőként a négy település helyszínét, fekvését és városhálózati pozícióját mutatom be. Az örménységre a megtelepülés időszakában a kereskedelem (kiemelten a marhakereskedelem) és az ezzel összefüggő kisipar (főként a bőrfeldolgozás) volt a jellemző. Ehhez járult a sajátos migrációs helyzet, amelyben az örménység közvetítő elemként lehetett jelen mind az erdélyi (Habsburg birodalmi) és a moldvai (török birodalmi) térben.²⁴ A 17–18. században betelepülő örmények számára az ideális táji környezetet a Kárpátokon átvívó hágókhoz közeli fekvés, a tágas legelők, a bőrfeldolgozáshoz szükséges víz, illetve az ország belseje felé vezető, a kereskedelmi hálózatokat kirajzoló széles folyóvölgyek jelentették a fő vonzerőt.

A Székelyföld két kolóniája, Gyergyószentmiklóson és Csíkszépvízen többé-kevésbé ilyen ideális környezetben telepedett meg. Ám hiába voltak adottak a táji feltételek, a székelység nem szívesen látta az örmények térnyerését. A székelyföldi örményeknek nem sikerült önálló városi autonómiát létrehozniuk, létük a székelyekkel való állandó egyezkedésektől függött.²⁵ Mindennek következménye, hogy az örmény telepek a székely településrend szélére kerültek.

Merőben más volt a helyzet Szamosújvár és Erzsébetváros esetében. A két örmény város létrejöttét elsősorban a fejedelemség, majd a kamara gazdaság- és társadalompolitikájának köszönhette. Mindkét város egy katonai jelentőségét veszített várbirtok volt, amelynek városhálózati pozícióját nem a helyzeti energia, hanem az uralkodói szándék teremtette meg, s amelynek lényege, hogy az erdélyi fejedelmek igyekeztek saját kezükbe venni a Kárpátokon átvezető utak kereskedelmi hasznát. Az előbb csak szórványosan, majd a 17. század végén nagyobb számban letelepülő örménység a fejedelem – majd az igen hasonló célokat követő – kamara szövetségeseként jelent meg, és tartós bérlet formájában

---

²³ SZONGOTT 1901–1903, i. m. 3.

²⁴ PÁL 2005, i. m. 3.

²⁵ GARDA Dezső (2007): Gyergyói örmények könyve, 1–2. kötet. Budapest.

saját földterületet szerezhették.²⁶ Szamosújvárt és Erzsébetvárost egy már kialakult településhálózatba utólag illesztették be. Jogi kiterjedésük alig volt nagyobb, mint a tényleges beépíthető területük, regionális beágyazottságuk, piacközpont szerepük minimálisnak volt mondható. A 18. században mindez alig jelentett problémát, mivel a két örmény központ jellemzően a távolsági kereskedelemre specializálódott.²⁷ A városképben ez a távolsági kereskedelmi orientáció fontos hangsúlyokat hozott létre, elég csak a két nagytemplomra utalni, amelyek egyértelműen Erdélyen túli hatásokat mutatnak.²⁸

A 19. században az erdélyi városhálózat átrendeződésével és a nemzeti tér kialakulásával jelentősen változott a négy örmény kolónia helyzete. Szamosújvár és Erzsébetváros egy aránylag sűrű városias terület közepén feküdt (főként az utóbbi), ami nem kedvezett további növekedésüknek. A kiegyezés utáni politikai légkörben leginkább mint nemzetiségi területen fekvő „magyar” városok kaptak urbanizációs energiákat, ami laktanyák, iskolák és törvényhozási épületek formájában jelent meg a városképben. Velük ellentétben Gyergyószentmiklós – a medence központi településeként – sikeresen aktivizálta városhálózati pozícióját. Erre elvileg Csíkszépvíznek is meg lett volna az esélye, ám a vasút elkerülte.

Ha város és vidéke kapcsolatrendszerét szeretnénk összességében értékelni, úgy elmondhatjuk, hogy az örménység a 17-18. században alapvetően a meglévő településhálózati pozíciók hiátusaiba (Székelyföld), illetve azok sűrítéseként (kamarai birtokok) telepedett meg. A távolsági kereskedelem virágzásának idején a környező vidék hatása kisebb volt, majd a 19. századtól mind a négy helyszín betagozódott a környék településrendjébe. Mivel ez a településrend más-más mintázatot mutatott, a négy település 19. század végi fejlődése is eltérő dinamikát vett fel. Gyergyószentmiklóst kivéve megfigyelhető a központi, államnemzeti, adminisztratív szerepkör túlsúlyba kerülése, markáns asszimilációval kísérve.

A településszerkezet

A településhálózati pozícióhoz hasonlóan az örmény települések utcavezetése és telekszerkezete is az örökölt adottságokhoz alkalmazkodott. Mindenhol egy már meglévő falusias településmaghoz viszonyítva, de a „falakon túl”, annak szélén jött létre az örmény város, illetve városrész. A 18. század során azonban mindenhol megfigyelhető a települési központok eltolódása az örmény részek irányába.

Szamosújvár esetében viszonylag egyszerűen rekonstruálható a folyamat, hiszen az új város eleve főteres szerkezetet kapott, a régi településmagtól relatív távolságban. Erzsébetvároson azonban már hosszabb átmenettel számolhatunk, ennek megfelelően az

---

²⁶ SZONGOTT 1901–1903, i. m. 3. / ÁVEDIK 1896, i. m. 3.

²⁷ SONKOLY Gábor (2003): Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1920-ban. Korall 2003/11–12. sz. 163–182.

²⁸ B. NAGY 1970, i. m. 10. / NAGY Gergely Domonkos (2011): Az erzsébetvárosi örmény nagytemplom – térszervezés és struktúra. In Orbán János (szerk.): Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit (1928–2007) emlékére. Marosvásárhely–Kolozsvár. 73–84.

alaprajz is fokozatosan alakult főteressé. Az 1696-os szabadalomlevél alapján az örmények az uradalom központját alkotó vár előtt telepedhettek meg, ahova viszont más nemzetiségűek nem költözhetek.²⁹ Az egyutcás település a vár előtti teresedésbe torkollott, ez lett később az örmény város főtere. A 19. század elejére már egy Szamosújvárhoz hasonló főteres várost látunk magunk előtt, főtemplommal és a vásárcsarnokkal, de megtartva a nőtt szerkezetiség alapvonásait is.³⁰

A székely kolóniák esetében a centrum meghódítására hangsúlyosan jellemző a fokozatosság. Bár nincsenek biztos adataink, de feltételezhetjük, hogy az első örmény házak (amelyek ekkor még fából épülhettek) a települések szélén, az örmények számára átadott kápolnák környékén épültek fel, tehát a hagyományosan a malmokat hajtó patakvonallal kijelölt székely településrenden belül periférikus helyzetben.³¹ Ugyanakkor Orbán Balázs 1868-ban már arról ír, hogy az örmények kiszorították a székelyeket a faluközpontról.³² Keletkezéstörténetileg azonban inkább arról van szó, hogy az örmény utca vált városias beépítésű centrummá. Teresedésére azonban meglehetősen későn, csak a vasútépítés korában került sor. Külön fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ennek az örmény centrumnak voltaképpen nem az örmény, hanem a székely (római katolikus) templom a fő építészeti lezárása. A katolikus templomot a főtér ellenpontozásaként az 1890-es években emelték.³³ Az örmény főutca és a székely templom együttese a székely-örmény együttélés morfológiai lenyomata.

Hasonló magyar-örmény városkép jött létre Gyergyószentmiklóson is, ám más időbeni és ebből következő térbeli struktúrával. Itt az örmények telekszerzésekkel (jellemzően a hosszanti telkek elülső részének bérletével) telepedtek meg a római katolikus templom körül. Az itteni telekcsoporthoz sajátos, „levágással” történő kialakítása az 1910-es kataszteri térképen is jól kivehető.³⁴

Összességében elmondható, hogy míg a Székelyföldön a tulajdonszerzés nehézségei miatt egymásba nőtt az örmény és a magyar településstruktúra, addig a kamarai birtokokon egy immanens, a főteres kereskedővárosok mintázatait követő centrum született meg. Az asszimiláció korában azonban még a két utóbbi örmény város is elvesztette zártságát, településszerkezetük egybeolvadt a korábban külön életet élő elővárosokéval. Az örménység jelentős része elköltözött, helyükre a környékbeli románok, magyarok és szászok települtek be.

A 19. század végén megváltozik az örmény kolóniák egymáshoz viszonyított dinamikája is. Szamosújvár helyett immár Gyergyószentmiklós az, amely a legjelentősebb szerkezeti változásokat produkálta. A korábbi piactér körbeépítésével egy új főtér jött létre. Ennek kialakításában jelentős szerepet játszottak a helyi örmény családok, de korántsem olyan

---

²⁹ ÁVEDIK 1896, i. m. 3.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár: Plan der kaiserlich armenischen Elisabeth Stadt S 84 – Nr. 89, 18. sz.

³¹ KÖLLŐ 2006, i. m. 12.

³² ORBÁN Balázs (1868): A Székelyföld leírása, XV. fejezet. Pest.

³³ BOGOS 1997, i. m. 14.

³⁴ Gyergyószentmiklós kataszteri térképe 1910-ből, Tarisznyás Márton Múzeum gyűjteménye.

kizárólagos formában, mint a 18. századi, a katolikus templom körüli korábbi centrum esetében. Ráadásul ez a régi örmény centrum az új városszerkezetben egyre inkább veszített súlyából.

A korábbi örmény centrum relatív szerepvesztése volt megfigyelhető a főterestől, főutcás szerkezetűvé vált Szamosújváron és Erzsébetvároson is. Utóbbi település annyiban azonban sajátos, hogy ezt a változást szinte teljes egészében adminisztratív feladatköreinek (katonaság, járásbíróház, iskola) köszönhette. Így a polgári korszak építkezései voltaképpen egyetlen villasorra redukálódtak.

Végül Csíkszépvíz esetében is megfigyelhető a faluszerkezet hangsúlyainak némi átrendeződése. Itt a katolikus templommal kiegészített örmény centrum mellett a vármegyei út mentén kezdett formálódni egy második, építészetileg kevésbé markáns, de rendkívül dinamikus teresedés.

Épületek

Az örmény építészet legismertebb hagyatékát a templomok jelentik. Ugyanakkor már a templomépítkezések előtt is kimutatható az örménység szakrális jelenléte, a kisebb temetőkápolnák formájában. A térben alig látható, a településtől elkerített kápolnákat csak az 1720-as évek után kezdik felváltani az örmény templomok.

Az örmény templomépítészet két egymástól jól elkülöníthető rétege figyelhető meg. Az első réteget a 18. század első felének egyszerű, a helyi gótikus hagyományokat a barokkba is áttemelő templomok képezik. Ezek jellemzően szerény, a környezetüktől fallal is elválasztott, jellegzetes „diaszpóra” épületek. Tudjuk, hogy a Székelyföldön általánosan elterjedtek voltak a fallal kerített kisebb erődtemplomok.³⁵ Ám míg az erődtemplomok eredetileg katonai céllal épültek, az örménység esetében inkább a kisebbségi lét volt a motiváló tényező. Az idegen közegben élő örmények a falakon belül szinte kolostorszerű, zárt közösséget működtethettek. Jellemző az örmények helyzetére, hogy miközben a Székelyföldön ez a zárt forma tartósan fennmaradt, a két kamarai birtokon az örmény templomépítészet a 18. században országos jelentőségű, a városképbe integrált alkotásokat hozott létre. Ez azzal is magyarázható, hogy az erősen református közép-erdélyi régióban az unitált örmények egyben a rekatolizációt is képviselték. Templomaik aránytalanul nagy mérete, az Erdélyen túlról érkezett mesterek tudásának felhasználása ezt a politikai szerepet is kifejezte. Emellett nem feledkezhetünk meg az az erős vallási identitásról, amely a nyelvét fokozatosan elvesztő közösséget a 19. század folyamán egyben tartotta.

---

³⁵ BIERBAUER Virgil (1986): A Székelyföld templomairól. In Sas Péter (szerk.): Ódon Erdély. Művelődéstörténeti tanulmányok, 1–2. , Budapest. 423–428 (eredeti megj. 1942).

Rátérve a középületekre, hasonló léptékváltást figyelhetünk meg, mint a templomok esetében, csak éppen jó évszázados eltolódással. Így tehát a 18. század második felének középületei, jellemző módon vásárcsarnokok és városházák, a korabeli lakóház-építkezések léptékét alig haladták meg. A településen belüli kisebbségi életet élő Székelyföldön pedig egyáltalán nem látunk örmény középületeket.

A 19. században már nem tapasztalhatunk ilyen különbségeket, a polgári közigazgatás nagyszabású építkezései mindenhol megjelentek. A polgári építkezések részben összevethetők a barokk nagytemplomok társadalmi célkitűzéseivel. A 18. században az örménység még a bécsi rekatolizáció, a 19. század végén már a (budapesti) nemzetállami törekvések helyi támogatója volt. Különösen az iskolaépítészetben feltűnő a magyar állam erős jelenléte. Az állami iskolák épületeiről elmondható, hogy kész formákként kerültek be a városba, jellemzően budapesti építészek munkáiként. Ez igen hasonló helyzetet eredményezett, mint egy évszázaddal korábban a barokk templomoknál volt tapasztalható. Örménységüket nem valamely építészeti stílusjegyüknek köszönhatték, hanem annak, hogy ebben a sajátos városi térben az örmények integrációs, illetve asszimilációs folyamatait fejezték ki.

Sokkal inkább helyi mintázatokról beszélhetünk a lakóházak esetében. Az örmény ház kapcsán már Entz Géza (1944) is úgy vélte, hogy az eltér a „magyar ízléstől.”³⁶ Az örmény ház eredetét újabban Virgil Pop³⁷ a vidéki kúria építészetben találta meg. Eszerint az eredeti középtengelyes kúriaformát az örmények befordították, így téve alkalmassá a hosszanti telekformához. A szamosújvári örmény ház aránylag széles, három- vagy négytengelyes homlokzatát rendkívül gazdag díszítés jellemzi. Ugyanakkor látni kell, hogy a szamosújvári barokk házakon kezdettől fogva kimutatható a környékbeli városok, illetve falvak hatása is.

A széles homlokzatú örmény ház mintaként szolgálhatott Erzsébetvárosban is, ahol ennek külső jegyeit utánozva a szomszédos telkeken álló házak összevonásával alakítottak ki széles utcai homlokzatokat. Erzsébetváros keskeny telkein azonban sok emeletes ház is épült. A keskeny teleken álló emeletes házforma azonban mégsem itt, hanem Gyergyószentmiklóson vált igazán általánossá. Végül fontos látni, hogy a gyergyószentmiklósi és az erzsébetvárosi házak díszítettsége messze elmaradt Szamosújvártól: egyszerű, a környék urbánus központjaira máshol is jellemző paraszt barokk homlokzatokat kaptak az épületek.

Mindhárom várostól eltérő utat járt be a falusias Csíkszépvíz, ahol a faépítészet legtovább fennmaradt, egészen a 19. század második felében lezajlott, immár a polgári építészet mintáit követő anyagváltásig. Ám ez az anyagváltás sem volt teljes. Sokkal gyakoribb megoldás volt, hogy a faházakat eklektikus homlokzattal látták el, hogy azok „kőház” hatását keltsék.

Látható tehát, hogy az örmény ház igen sokféle, a helyi építészeti hagyományokhoz alkalmazkodó formát takar, ami miatt tisztán morfológiai definícióját nem adhatjuk. Ha azonban társadalomtörténeti kontextusba helyezzük, felfedezhető néhány közös vonás. Ilyen

---

³⁶ ENTZ 1944, i. m. 10.

³⁷ POP 1997, i. m. 11.

mindenekelőtt a koronként változó formájú „kereskedőház” funkció, amely a raktározási és árusítási igények miatt a vidéki építészethez képest nagyobb tömeget eredményezett. A másik a szilárd építőanyagok korai és markáns használata, amiből az is következett, hogy az örmény települések arculatukban is városiasnak tűntek. Végül, s talán ez a legfontosabb sajátosság, az örménység közvetítő szerepet töltött be a nagy építészeti stílusok és a lokális hagyományok között. Ez a közvetítő szerep nem csupán a viszonylag könnyen átvehető díszítések kapcsán volt megfigyelhető, de a térformálásban is. A szamosújvári földszintes örmény ház vagy az emeletráépítéses székelyföldi épületek és azok díszei a barokk építészetnek egy leegyszerűsített, de éppen ezért a népi tudáshoz közelebb álló formáját kínálták.

A 20. század elejéhez közelítve még egy fontos sajátosságra érdemes felhívni a figyelmet. Ami a 18. században Szamosújvárt tette sajátossá, nevezetesen a kor építőművészetének intenzív adaptációja, az a 20. század elején Gyergyószentmiklósról volt jellemző. A többi helyszínen általában megfigyelhető modoros, visszafogott eklektikával szemben a székely városban éppen az örmény családok voltak azok, amelyek a szecesszió magyaros stílusváltozatát preferálták. S, hogy mégsem beszélhetünk ezzel kapcsolatban „örmény szecesszióról”, annak oka az, hogy ezek a házak éppen az államnemzethez idomuló „tökéletes” asszimilációnak a lenyomatai.

Örmény városképek

A záró városképi elemzés a 20. századi településképet értelmezi. A településképi vizsgálat sajátossága, hogy nem az egyes építészeti elemekre (telek, épület, ház, díszítmények), hanem az azok közötti kapcsolatra koncentrál.³⁸ A 20. század elejei városkép kiemelt bemutatását indokolta, hogy a történeti vizuális forrásanyag (képeslapok) és a mai városképek elemzése révén aránylag pontos kép volt felrajzolható az egykori állapotokról. Elsőként a városképek távlati hatását, sziluettjét, majd az utcák és terek arculatát mutatom be. Sziluett alatt itt egy morfológiailag leírható, de egyben a társadalmi nézőpontot is rögzítő, képeslapokon sokszorosított látkép értendő. A négy település közös jellemzője a tájra nyitott fekvés.

Szamosújvár és Erzsébetváros egy-egy szelídebb, belső medencében fekszik, ennek megfelelően gyümölcsösök határolták. A 20. század elejének városai azonban nem a dombok felé, hanem a folyó völgyeket követő országutak mentén terjeszkedtek. Ezek a tájba kifutó nyúlványok merő ellentétei a 18. századra jellemző zárt örmény városképeknek.

A két volt királyi város látképének meghatározó eleme maradt ugyanakkor a nagytemplom, amelyet nagyrészt még az örménység rendi korszakából származó lakóházak vettek körbe. A székelyföldi kolóniák templomai ezzel szemben szinte láthatatlanok, de legalábbis nem dominánsak. Itt az örmény házak jellemzően a római katolikus templomokkal alkottak közös együttest. Csíkszépvíz kapcsán egy további sajátosságra is érdemes felhívni a figyelmet. Míg a többi települést ábrázoló képeslapokon az urbánus hatást igyekeztek kiemelni, itt éppen a falusi táj kap nagyobb hangsúlyt.

---

³⁸ MÁTÉ Zsolt (2001): A városszerkezet, mint műemlék. Falu, város, régió, 2001/6. sz. 6–9.

Rátérve a települések belső képére, elmondhatjuk, hogy az utcák és terek látképét két, egymásnak látszólag ellentmondó vonás határozta meg. Az egyik a helyi népi építészet, a másik a sokszor távoli tájakra utaló urbánus kapcsolatrendszer. Az egymással keveredő hatások, városi és vidéki beépítési módok és háztípusok keveredéséből végül egy sajátos települési karakter bontakozott ki. Szamosújvár jellemzője, hogy a barokk ablakkeretezés, amely egy nagyobb városi házon ismétlődő motívum, a falusias házon egyedi elemnek tűnik fel, amely szinte kitölti az amúgy sem túl nagy falfelületet. A szabadon álló barokk kapudísz ugyancsak sokkal feltűnőbb, mintha egy emeletes ház részét képezné. Az utcaképet formájával is ritmizálja, a házak térfalait elválasztja egymástól. A 20. század elején már csak reliktumokban élő örmény barokk városkép legfőbb vonása tehát a viszonylag kis léptékű építészeti tömegek és a gazdag díszítések feszültsége. Ugyanez a kettősség ismétlődik meg az örmény nagytemplomok impozáns mérete és a polgárházak visszafogott tömege között.

Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz díszítettsége elmaradt ugyan Szamosújvárától, de ezeken a helyszíneken maga az építőanyag okoz feszültséget. A zömmel fából építkező Székelyföldön a szilárd építőanyagok (vagy azok imitációja) önmagában is díszes hatást keltett.

Az imént vázolt, a barokk és a klasszicista korszakra jellemző vonások a 20. század elején már csak részlegesen érvényesültek, a fő tömegeket az eklektika és a szecesszió rétegei alkották. A korábbi főterek, az örménység különállását hangsúlyozó városszerkezeteket felváltották a külvárosok felé kapcsolatot teremtő főutcák. A vegyes nemzetiségű főutcák a maguk színes világával szöges ellentétei voltak a korábbi örmény főterek zártságának. Kétségtelen, hogy az örmény kolóniák 18. századi örökségével szemben a századforduló kevésbé karakteres, kevésbé etnikai jellegű. Ám éppen emiatt híven fejezi ki az örménység erdélyi társadalomba illeszkedésének ezen utolsó, asszimilációs szakaszát.

Eredmények

1. A doktori műként benyújtott könyv számos korábban nem ismert forrást tárt fel, illetve korábban ismert, de az örmény megtelepülés szempontjából nem értelmezett forrást dolgozott fel (pl. Szamosújvár első térképe vagy Gyergyószentmiklós 1910-es kataszteri térképe). Emellett a műemléki értékvizsgálatok módszerét alkalmazva jelentős mennyiségű helyszíni adatot gyűjtött össze a lakóházak mai állapotáról, városképi elhelyezkedéséről. Ezekkel az adatokkal jelentősen kibővítette az örmény építészetéről felhalmozott eddigi tudásunkat. A jellemzően az anonim építészet felméréseiben alkalmazott munkamódszereket pedig társadalomtörténeti kérdések megválaszolására használta. A doktori műként beadott könyv tehát a történeti építészet-szociológia konkrét megvalósulásaként értelmezhető.

2. Az erdélyi örmény társadalomtörténet tekintetében kritikai módon viszonyult az armenizmus lefektette forrásanyaghoz, azt az elmúlt évtizedek újabb társadalomtörténeti kutatásainak fényében értékelt. Ugyanakkor számos, korábban nem kellően ismert

társadalomtörténeti jelenségre is rávilágított, így például plébániai források alapján mutatta be a vasútépítés után Csíkszépvízről a Gyimesi-szorosba irányuló átkötözés dinamikáját.

3. A társadalomtörténeti vizsgálatok alapján felállított integrációs modell révén az örmény építészetben megfigyelhető morfológiai jellegzetességek váltak értelmezhetővé. Így például a 18. századi kereskedőházak barokk homlokzata egyszerre volt reprezentációs eszköz és kifejeződése a nemességhez való integrálódás folyamatának. Másfelől éppen ez az erős formai üzenet azt is igyekezett elfedni, hogy máskülönben a ház alaptömege a nemesi életideáltól idegen, kereskedő életmódot szolgált ki.

4. A városok alaprajzában meghatározónak bizonyult az örökölt telekszerkezet, illetve az, hogy sikerült-e rendi autonómiát kivívni. Az ebből következő jelentős formai különbségek ellenére elmondható, hogy a 19. század közepére az örménység mind a négy helyszínen a település centrumát alkotta. Az asszimiláció korában a centrum pozíciója megrendült, és a zárt és homogén örmény városkép feloldódott egy többnemzetiségű települési tájban.

5. Az örmény identitást meghatározó szakrális építészetben meghatározó volt a környező etnikumok szerepe. Ott, ahol az örménység a rekatolizáció szövetségeseiként jelenhetett meg, templomaik mérete és megformáltsága is ezt a politikai küldetést követte. A jogilag is bizonytalan helyzetű székelyföldi kolóniákban ellenben tartósan fennmaradt a diaszpóra létre jellemző, fallal kerített, a város látképétől elkülönülő, kolostorszerű templomépítészet.

6. A korábbi örmény építészeti kutatások társadalomtörténeti magyarázóelv hiányában nem tudták kezelni a lakóházak közötti markáns formai különbségeket. A mintakövetés és beilleszkedés dimenziójából tekintve azonban megállapítható, hogy az örmény építészet alapvetően „közvetítő” szerepet töltött be a nemesi központok és a falvak, a városok és a falvak között. Ez a szerep nem eredményezett egységes házformát, azonban kiérlelte azokat az egyszerűbb, másolható megoldásokat, amelyek később a népi építészet modernizációjában megjelenhettek. A közvetítő szerep még a 20. század elején is megfigyelhető volt, az akkori polgári, illetve később a magyaros díszítőmotívumok kapcsán.

7. Az örmény városépítészet Erdélyben tehát egy alapvetően adaptív, a helyi mintákat követő, azokat a mindenkori igényekhez igazító jelenséget takar. Annál is inkább, mert az összeírások alapján az örmény társadalomban nem voltak házépítéshez értő foglalkozási csoportok, így jellemzően az örmények megrendelőként vettek részt városaik felépítésében. Az örmény városképek ennek megfelelően jobban hasonlítanak a lokális befogadó közeghez, mint egymáshoz.

8. Az örmény építészetet alapvetően befolyásolta a környező vidékkel, illetve etnikumokkal alkotott szimbiózis. A két kamarai birtokon önálló rendi fejlődést produkáló, szabad királyi városi címet szerző Erzsébetváros és Szamosújvár esetében az örmény városkép kompaktabb, a lakóházak és a templom alkotta központi térmotívum markánsabb. A székely településeken ugyanakkor az örmény építészet szimbiózisba került a helyi településképpel, amit a katolikus templom és az örmény házak térbeli együttese jelez.

9. Az örmény építészettörténeti kutatások jellemzően nem is tárgyalták korábban a 19. század második felének átalakulását. Holott az asszimiláció korában a magyar-örmény identitás, illetve az armenizmus kibontakozásával az örménység fontos közvetítő szerepet töltött be, ezúttal a magyar államnemzet homogenizáló téri gyakorlata és a helyi viszonyok között. A 20. század elejei városképekben az örménység, mint a helyi polgári réteg képviselője markáns szerepet játszott, sok esetben saját, korábbi épületeinek lebontásával és átalakításával járult hozzá az új városkép kibontakozásához.

10. Végül az eredmények között fontos kiemelni a vizuális munkarészt is, amely nem egyszerűen illusztrációja, hanem sok esetben forrásanyaga a szövegnek. Így például Szamosújvár kataszteri térképe jelzi az alapított város nőtt szerkezeti elemeinek elhelyezkedését, az elméleti rajzok segítenek megérteni a meg nem valósult térrendszereket (pl. ideális püspöki rezidencia város), illetve a térfalak telekről telekre történő modernizációját (Szamosújvár főterének átalakulása), valamint a városok alaprajzát. A fényképes anyag úgyszintén forrásnak tekinthető, a kötetben való elhelyezésük a megértés és feldolgozás része, mint pl. a templomlátképek vagy a gimnáziumok összehasonlító táblákon való bemutatása (lásd melléklet).

A témában korábban megjelent publikációk

Tamáška, Máté: *Armenian Townscapes in Transylvania*. Wien, Ausztria, Köln, Weimar: Böhlau Verlag (2018), 157 p.

Tamáška Máté: Erdélyi örmény városképek örökséghelyzete. In Keszei András, Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó (2015) 479 p. pp. 380–398.

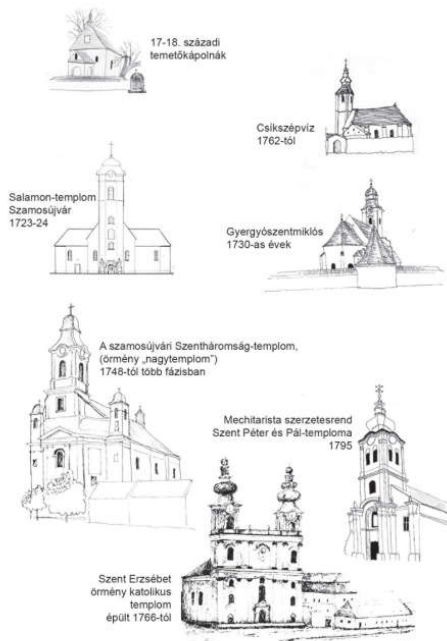
Tamáška, Máté: *Eklektischer Provinzialismus einer barocken "Metropole": Abriss der Architekturgeschichte von Armenierstadt im 19. Jahrhundert*. In Marina Dmitrieava, Bálint Kovács (szerk.): *Die Kunst der Armenier im östlichen Europa*. Wien, Ausztria, Köln, Weimar: Böhlau Verlag (2014) 256. p., 152–168.

Tamáška, Máté: *The Synthesis of Cultures in the Armenopolis Townscape*. In: Kovács, Bálint; Pál, Emese (szerk.): *Far Away from Mount Ararat. Armenian Culture in the Carpathian Basin: joint exhibition of the Budapest History Museum and the National Széchényi Library* : 5 April to 15 September, 2013. Budapest, Leipzig, Németország: Leipziger Universitätsverlag, Budapest History Museum, National Széchényi Library (2013) 184 p. pp. 65–72.

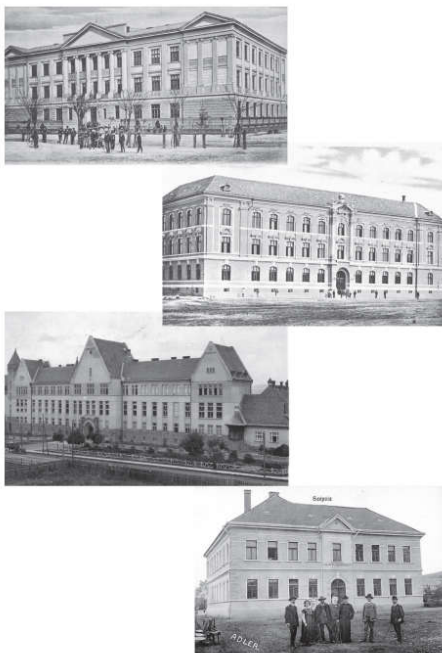
Melléklet

Példák a kötetben szereplő vizuális munkarészből

15. ábra A kolóniák templomainak evolúciója. Az első fázist a temetők peremén épített kis kápolnák jelentik. Gyergőszentmiklós és Csikszépvíz templomai e típusból fejlődtek ki. Mindkettő megőrizte kerített jellegét. Szamosújvár és Erzsébetváros templomai a barokk stílus egyszerű alkotásai voltak.

Forrás: Bubic Benedek és Vidák Beatrix rajzai.

18. ábra Szamosújvár, Erzsébetváros és Gyergőszentmiklós gimnáziumai, illetve a csikszépvízi állami iskola, a települések adminisztratív funkcióinak jelei a 19. század végén.

Forrás: 1900 körüli képeslapok, a szerző és Karda Ervin gyűjteményéből.